

עיון בשיטתו הלמדנית של הרב קאפח דרך סוגיה אחת במשנתו סוגיית שלוש השבועות הרב חננאל סרי

פתיחה¹

הרב יוסף קאפח (תרע"ח-תש"ס), פירסם בצד עבודתו הציבורית בדיינות, עשרות ספרים ושפע מאמרי מחקר בשטחים רבים ומגוונים, החל מתרגום, עריכה והערה של ספרי הפילוסופים היהודיים הקלאסיים של ימי הביניים כרס"ג, ריה"ל, והרמב"ם, ועד לחשיפתם של מחברים תימניים קדומים שהוצאת כתביהם לאור נעשתה מתוך מגמה ברורה שעולמם ההגותי של רבני תימן יהיה מתועד ומוכר. גם בעולם הלמדנות וההלכה פירסם הרב קאפח פסיקות הלכתיות ייחודיות, וכן ביאורים חדשים לפסיקות לא מובנות של הרמב"ם. לצידם של אלו ניתן למצוא גם מחקרים בלשון העברית, ואפילו תיאור האתנוגרפיה והפולקלור התימניים.

והנה, למרות כל המוניטין וההערכה הרבה, להם זכה הרב קאפח, לא הצטיירה דמותו בציבור הרחב כהוגה ופוסק מקורי במיוחד. רבים ראוהו כמוציא לאור, או במקרה הטוב כמתרגם ומפרש אשר מגיש את תורתם של אחרים ותו לא. תדמית זו בנה לעצמו הרב קאפח בצורה מודעת ומחושבת, לא רק בשל צניעותו הרבה, אלא גם מתוך מטרה שדבריו יתקבלו אצל שומעיהם כולל אלו הרואים עצמם רחוקים מדעותיו, וגם אם דעותיו לעיתים חדשניות ומרחיקות לכת. גם בחירת הספרים אותם ההדיר נעשתה

¹ מאמר זה מעובד על פי עבודה שהוגשה לאוניברסיטת בר-אילן בשנת תשס"ב.

בקפידה, ולעיתים אף נבחר זמן פרסומם בצורה מדוקדקת,² על מנת שהדברים יילמדו ואף יתקבלו אצל הקורא.

בתרגומיו, כמו בכל פעולת תרגום, ישנה פרשנות מובלעת לטקסט המקורי.³ ניתן להבחין בה במיוחד כאשר הוא משלב ביקורת בהערותיו על המתרגמים שקדמוהו.⁴ כאשר רצה להעלות טענה אישית, בדרך כלל היא הופיעה רק כהערת שוליים קטנה, ולפעמים כל שציין היה למראה מקום שמפנה את הקורא לכיוון חשיבה מסוים.⁵ בדרך זו הצליח להפיץ את משנתו תוך הקפדה על הימנעות מעימותים השקפתיים עם הלומדים.

מכל האמור עד עתה ניתן להבין שאצל רבים, חלקם גם קוראי כתביו, לא הוכרה פעולתו ושיטתו כראוי עד היום. ננסה לעמוד על מספר מאפיינים יחודיים של משנתו כפי שהם עולים מתוך סוגיה אחת שבה עסק. בסוגיה שלפנינו נגלה את הרב קאפח כתלמיד חכמים אשר בהישענותו על מסורת תימן, מצליח לפעול במסלולים הלכתיים שונים מאלו שאנו רגילים לפגוש בימינו. דרכו לא-שיגרית בעיקר בשל השימוש שהיא עושה בשטח שאנו רגילים לראותו כלמדני-תיאורתי בלבד, בעוד שהוא מוכן להפנותו גם לשטח המעשי של הפסיקה.⁶

סוגית "שלוש השבועות"

נושא עלייתם של יהודים לארץ ישראל אמור היה להיות פשוט וברור. זאת לאור מאמרי חז"ל המרובים על חשיבותה של ארץ ישראל והזכות הגדולה שיש ליהודים

² ראה פתח דבר הקדמתו לתרגום **ספר הכוזרי**, קרית אונו תשנ"ז, עמ' 5.

³ ראה לדוגמה דבריו בהקדמת מהדורתו **להנבחר באמונות ודעות**, ירושלים תש"ל, עמ' 9; עמ' א' הערה 1; עמ' יא' הערה 95.

⁴ ראה לדוגמה **הנבחר באמונות ודעות**, עמ' רכז' הערה 83.

⁵ ראה שם, עמ' רכח, הערה 85.

⁶ זאת בניגוד לתופעה המזוהה של "יראת הוראה", שמאפיינת ספרי הלכה רבים מאוד הנוהגים להקדים "ביטוח" לעצמם מפני אחריות, בהצהירם בפתיחה שספרם נכתב רק כדי ללמוד ולברר את הסוגיות אולם לא להורות הלכה למעשה לרבים.

שזכו לשבת בה,⁷ ולאור דברי התורה עצמה ונביאי ישראל הרואים בגלות עונש. ואולם, ישנה סוגיה תלמודית המציגה את הדברים באור אחר - סוגית שלוש השבועות. סוגית "שלוש השבועות" (מלשון שבועה) עלתה לפתע לסדר היום והתבלטה בדור הקודם. זאת לאחר שנים רבות בהם היתה מוצנעת בקרן זווית, בלא תשומת לב מיוחדת. נפתח תחילה בהצגתה (כתובות קיא א):

ר' זירא הוה קמשתמיט מיניה דרב יהודה, דבעא למיסק לארץ ישראל, דאמר רב יהודה: כל העולה מבבל לארץ ישראל עובר בעשה. שנאמר: בבלה יובאו ושמה יהיו עד יום פקדי אותם נאם ה'. ורבי זירא? ההוא בכלי שרת כתיב. ורב יהודה? כתיב קרא אחרינא: השבעתי אתכם בנות ירושלים בצבאות או באילות השדה וגו'. ורבי זירא? ההוא שלא יעלו ישראל בחומה. ורב יהודה? השבעתי אחרינא כתיב. ורבי זירא? ההוא מיבעי ליה לכדרבי יוסי ברבי חנינא, דאמר: ג' שבועות הללו למה? אחת, שלא יעלו ישראל בחומה; ואחת, שהשביע הקדוש ברוך הוא את ישראל שלא ימרדו באומות העולם; ואחת, שהשביע הקדוש ברוך הוא את העובדי כוכבים שלא ישתעבדו בהן בישראל יותר מדאי. ורב יהודה? אם תעירו ואם תעוררו כתיב. ורבי זירא? מיבעי ליה לכדרבי לוי, דאמר: שש שבועות הללו למה? תלתא - הני דאמרן, אינך - שלא יגלו את הקץ, ושלא ירחקו את הקץ, ושלא יגלו הסוד לעובדי כוכבים... בצבאות או באילות השדה - אמר רבי אלעזר, אמר להם הקב"ה לישראל: אם אתם מקיימין את השבועה מוטב, ואם לאו - אני מתיר את בשרכם כצבאות וכאילות השדה.

בסוגיה זו אנו מוצאים מחלוקת בין רב יהודה ורבי זירא האם יחיד רשאי לעלות מבבל לארץ ישראל. בפסוק מספר ירמיה (כו כב) נקבע שכלי בית המקדש הוגלו לבבל ושם צריך להמשיך ולהיות מקומם. רב יהודה ורבי זירא נחלקו בשאלה, האם ניתן ללמוד

⁷ ראה כתובות קי ע"ב; יומא ט ע"ב, והלכות פסוקות **במשנה תורה לרמב"ם** ספר נשים, הלכות אישות פי"ג הי"ט-כ; ספר קניין הלכות עבדים פ"ח ה"ה-יא.

מפסוק זה שגם האנשים שהוגלו צריכים להשאיר בגלות או לא. אולם נראה שמוסכם על שניהם שישנו איסור לעלות בחומה, וכך גם נראה מוסכם שישנו איסור למרוד באומות העולם.⁸

גלגוליה של הסוגיה

לאורך שנים ארוכות לא התבלטה סוגיה זו ולא ראו בה בעיה, לדוגמה, בספרו ההלכתי של הרמב"ם, "משנה תורה", אין מופיעה הלכה האוסרת לעלות לארץ ישראל כמסקנתה של סוגיתנו. עלייתם של יהודים לארץ ישראל נמשכה לאורך כל הדורות,⁹ אם כי לא היו אלו עליות רציפות ומתמידות. העליות התאפיינו בהופעה דמוית התפרצויות פתאומיות, בדרך כלל בתאריכים אשר נקשרו סביבם ציפיות משיחיות, ואמונה שהגיע זמן גאולתו של העם מן הגלות.¹⁰

א' רביצקי מצביע על כך שבכל פעם שהיו מתנגדים למגמת העליה לא"י, גויסו מלבד הטענות הענייניות, גם טענות נוספות לביסוסה של העמדה שרצתה בצינון הרצון לעלות. אחת מטענות נילוות אלו היתה סוגיתנו – סוגית שלוש השבועות. כמעט כל

⁸ תוספות ד"ה "בבלה" מציינים שנראה מוסכם על הכל שהלימוד מגלות בית ראשון מלמד גם על ימיהם בגלות בית שני.

⁹ ראה א' ריינר **עלייה ועלייה לרגל לארץ ישראל 1099-1517**, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה (ירושלים: האוניברסיטה העברית, תשמ"ח), וא' מורגנשטיין "הכמיהה לציון, 1240-1840", **תכלת** 12 (אביב תשס"ב), עמ' 51-100.

¹⁰ א' מורגנשטיין מצביע על קיומן של שתי גישות בתיאור ההיסטורי, האחת רואה בצינונות "תנועה לאומית מן הסוג האופייני למרכז אירופה ומזרחה במאה התשע-עשרה" ולפי גישה זו כל השימוש במסורת היהודית אינו משקף תודעה יהודית אותנטית. לעומת זאת הגישה השניה סבורה שהתנועה הצינונית אינה ניתנת להבנה ללא הרוח המשיחית שליוותה את ההווה היהודית לדורותיה. במאמרו הוא מציין כי ישנן ראיות הנראות חד משמעיות לאור ממצאים שנמצאו בארכיבים ברחבי ברית המועצות לשעבר, ומהם עולה כי ארץ ישראל שימשה יעד לתנועות עלייה המוניות של מאות ואלפי עולים, מאות שנים לפני הופעת הצינונות על במת ההיסטוריה. ראה שם עמ' 51-55, ופירוט העליות בהמשך מאמרו עד עמ' 88. גם א' רביצקי בסקירתו את העליות הקדומות, ובעיקר אלו שהחלו במאה השלוש-עשרה, על פי ממצאיו של א' ריינר, מגיע למסקנה ש"המניע העיקרי לעליות אלה היה מניע דתי מובהק ומוגדר", **הקץ המגולה ומדינת היהודים, משיחיות ציונות ורדיקליזם דתי בישראל**, תל-אביב 1993 (להלן "הקץ המגולה"), עמ' 286.

האיזכורים של שלוש השבועות הינם על רקע פולמוס כלשהו בדבר העלייה.¹¹ במיוחד עולה העיסוק בסוגיה, פירושה ומשמעויותיה עם הופעת התנועה הציונית, כאשר היהדות הדתית מתלבטת בשאלה כיצד לנהוג בה.

ככל שהתעצם הצורך לדון בשאלה זו עם התפתחות הישוב היהודי בארץ והכנתו לקראת התגבשות מדינית, כן הפך הדיון בסוגייתנו למרכזי וחשוב יותר למגזר הדתי. מתנגדי התנועה הציונית נסמכו על סוגיה זו ונפנפו בה מול כל מי שדגל בציונות. הרבי מסאטמאר, הרב יואל טייטלבוים, בספרו "ויואל משה",¹² הקדיש מאמר שלם (ראשון מתוך שלושה) לבעיית שלוש השבועות, כאשר לדעתו אסור באיסור חמור לעזוב את הגלות, ואין לסייע ולקדם התארגנות מדינית של יהודים, או להשתלב בממשלה יהודית בארץ ישראל.¹³ שם ספרו נושא את שמו של המחבר, אולם הוא גם מביא לידי ביטוי את דעתו כי יש שבועה-אלה שהשביע משה בנושא זה את עם ישראל.¹⁴ סוגייתנו הפכה בבת אחת לסוגיה מרכזית, שעל פיה ידונו מעתה על דרכו הראויה של עם ישראל. מתנגדי הציונות השתמשו בה להרחקה והרתעה, אם בשם החרדה מקדושתה היתרה של ארץ ישראל,¹⁵ ואם בגלל שלדעתם יש משמעות וצורך בשהייתו של עם ישראל בגלות.¹⁶

מנגד לדעות אלו קמו גדולי תורה אשר ניסו ליישב את הסוגיה ולהראות שאין בעיה הלכתית בעלייה לארץ ישראל, ובהקמתם של מוסדות מדינה יהודיים בתוכה. הם העלו טיעונים שונים ומגוונים כדי להסיר את המסקנה הכמעט בלתי נמנעת של הסוגיה.¹⁷

¹¹ א' רביצקי, **הקץ המגולה**, עמ' 279.

¹² נדפס לראשונה בשנת התשכ"א.

¹³ **ויואל משה**, ברוקלין תש"ס, סימן קח, עמ' קיט והלאה.

¹⁴ ראה סוף הקדמתו שם, עמ' יז.

¹⁵ א' רביצקי, **הקץ המגולה**, עמ' 48-11.

¹⁶ ראה א' רביצקי "מונקטש וירושלים: הפלג החרדי הרדיקלי ושאלת ארץ ישראל" **ציונות ודת**, ירושלים 1994.

¹⁷ ראה הרב מ"מ כשר **התקופה הגדולה**, ירושלים תשכ"ט עמ' קעד-קעח; קצה-קצז; רעב-רפא; הרב ש' ישראלי **ארץ חמדה**, ירושלים תשמ"ח, עמ' טו-לז; א' רביצקי נספח "שלא יעלו בחומה" **הקץ המגולה** עמ' 305-277.

מאמרו של הרב קאפח בנושא השבועות נכתב בעקבות מאמר שפירסם הרב שלמה אבינר בשנת תשל"ח.¹⁸ במאמרו מונה הרב אבינר שלוש עשרה (!) תשובות שונות, אשר הוצעו לדחיית הבעייתיות שיש בעלייה לארץ ישראל לפי סוגיתנו.

ניתן למיין ולסדר את התשובות השונות בשלוש קבוצות:

- טענות לפיהן הסוגיה אינה שייכת לשטח ההלכה למעשה, אם בשל היותה אגדית (אגדתא),¹⁹ או בשל היותה מבטאת בלשון ציורית מצב בו נתון עם ישראל, אולם אין מדובר בה על שבועה ממש בצורתה ההלכתית המחייבת.²⁰
- גישה המכירה בסוגיה כשייכת לשטח ההלכה, אלא שמסקנתה לא התקבלה להלכה, אם בשל היותה דחוייה מפני דעות אחרות,²¹ או בשל כך שמצאנו במקום אחר שדוברה, ר' זירא, כנראה חזר בו מדעתו זו.²² לכאן מצורפת תמיכה מהעובדה שציינו למעלה, שבספרו ההלכתי "משנה תורה", אין הרמב"ם מביא את נושא שלוש השבועות.²³
- גישה נוספת מכירה גם היא בסוגיתנו כסוגיה הלכתית ואף מקבלת את מסקנתה להלכה, ואולם היא נותנת משמעות מצמצמת לתוכנה. צמצום זה נעשה על ידי פרשנות מגבילה לשבועה. כך אנו מוצאים שיתכן והשבועה היתה לאלף שנה

¹⁸ **נועם** כ', תשל"ח, עמ' רח-רלא.

¹⁹ הרב מ"מ כשר **התקופה הגדולה**, עמ' קפז' ובהערה 188.

²⁰ שם עמ' רעב-רפג' מוצגת דעה זו בשם המהר"ל מפראג בספרו נצח ישראל פ' כד, שדיבר על השבועות כגזירות של הקב"ה, ולא כעל איסור המוטל על עם ישראל. כך גם מבין הרב ישראל, **ארץ חמדה** עמ' כז.

²¹ הרב יהושע בן יוסף מקרקא **פני יהושע** למסכת כתובות ק"ג ע"א, וכן נראה מחידושי הרב ש"א אידלש (המהרש"א) למסכת יומא ט ע"ב, שם מתוארת ביקורתו של ריש לקיש על אנשי בבל שלא עלו כחומה בימי עזרא, ובשל כך לא שרתה שכינה בבית המקדש השני.

²² הרב ש"פ **תולדות זאב**, ירושלים תרצ"ה, קונטרס ארץ ישראל סעיף כ'. לטענתו מפורש במדרש שיר השירים רבה ח, יא' שר' זירא (הוא ר' זעירא שם), חזר בו מראיית השבועות כמחייבות הישארות מחוץ לארץ.

²³ רבים מהדיונים בסוגיה זו עסקו בניסיון להבין את שיטת הרמב"ם שלא מנה את יישוב ארץ ישראל בין תרי"ג מצוות, הזכיר את שלוש השבועות באגרת תימן, אולם לא פסק אותן ב"משנה תורה". הרמב"ן בהשגותיו לספר המצוות של הרמב"ם, ור' יצחק די-ליאון, מפרש נוסף של ספר המצוות (נדפס לראשונה בשנת השנ"ב), מהדורת הרב שבתי פרנקל, ירושלים-בני ברק התשנ"ה, עמ' רפו-רפט, שניהם פתחו דיון נרחב כשבעקבותיהם הקדישו כמעט כל העוסקים בכך מקום נרחב לשיטת הרמב"ם.

בלבד,²⁴ השבועה מחייבת לחכות רק "עד שתחפץ",²⁵ או שהיא הותנתה בקיומה של השבועה השלישית שאומות העולם לא ישתעבדו בישראל יותר מדי.²⁶ צמצום אחר הועלה בטענה שהשבועה אינה שייכת כאשר ישנה הסכמה של רוב האומות לעלייה זו, שכן הסכמתם נחשבת כאילו השבועה נמחלה, ואין זו עלייה כחומה.²⁷ כך גם בכל עלייה שאינה נעשית בכוח נגד העמים, או כאשר היא מתבצעת בשלבים ובקבוצות קטנות שלהן יש אופי אישי יותר ולא מימד לאומי.²⁸ ויש שטענו שאפילו בקבוצה גדולה אין בעיה של דחיקת הקץ, כל זמן שאין מקימים בפועל את המקדש.²⁹

במאמר נוסף שנכתב על סוגייתנו,³⁰ בוחן א' הולצר את הפתרונות השונים שניתנו לסוגייתנו בזרם הציוני-דתי, ואת השינויים שחלו בהם במשך השנים. הולצר מצביע על מימד היצירתיות שבפתרונות, וכיצד יצירתיות זו תואמת את הקו האידיאולוגי של אותו דובר, אשר מסוגל בסופו של דבר להפוך את הסוגיה מעובדה לוחצת לעובדה מקדמת!. הולצר מציין שינויים אלו שחלו בפרשנות הסוגיה:

²⁴ הרב חיים ויטל, הקדמת ספר **עין חיים**, ירושלים תרכ"ז, על פי "פרקי היכלות" וספר הזהר.
²⁵ משמעות המלים "עד שתחפץ" התפרשה כאילו כוונת הפסוק להגביל את העלייה רק עד שתתעורר האומה כולה לעלות מרצונה, ראה הרב מ"מ **התקופה הגדולה** עמ' קנ-קנא, והרב ש' טייכטהאל **אם הבנים שמחה**, ירושלים תשמ"ג, עמ' קא.
²⁶ הרב ש' קלוגר "מעשה יוצר" על ההגדה, **אוסף הגדות של פסח**, ירושלים תשנ"ז, הובא בספר התקופה הגדולה עמ' קעו', וכן הרב נתן צבי פרידמן **שו"ת נצר מטעי**, בני-ברק תשי"ז, סעיף י' אות ה'.
²⁷ הרב אברהם בן זאב נחום מסוכטשוב **שו"ת אבני נזר** יו"ד תנו', וכן ר' אברהם אבלי "זית רענן" על ילקוט שמעוני תתקעט, ירושלים תש"ך. הרב שמחה מאיר הכהן מדווינסק **תורה ומלוכה** (עורך: ש' פדרבוש), ירושלים תשכ"א, עמ' פב-פד. והרב ש' טייכטהאל **אם הבנים שמחה** עמ' רצ'.
²⁸ הרב א' ילין **גאולת ישראל**, הר-ברכה תשס"ב, הקדמה עמ' 12, על פי מסכת יומא ט ע"ב, שהרי עזרא עלה ועדיין לא נחשבו הוא ואנשיו בסוגיה לעולים כחומה.
²⁹ ראה דברי הגר"א בפירושו לשיר השירים ב, ז.
³⁰ א' הולצר "גלגולו של רעיון "שלוש השבועות" בהגותו של הזרם הציוני-דתי" **דעת** 47 (קיץ תשס"א), עמ' 129-145.

...צמצום ראשון... אין השבועות חלות על אקטיביזם שמטרתו הקמת חוות חקלאיות בארץ ישראל. תוקפן חל על השאיפה להקים מסגרת מדינית עצמאית בארץ ישראל ועל האפשרות להתארגנות צבאית. ...התפתחות נוספת... מגזירה אלוהית הופכות השבועות לעקרון מוסרי... אין השבועות חלות על הנסיון להקים מסגרת פוליטית עצמאית... אלא על פעילות הנזקקת לשימוש בכוח בלבד.

...הרב צ"י קוק החזיר את משמעות השבועות מעקרון מוסרי לגזירה אלוהית, אלא שעתה פג תוקפן של השבועות לא רק שאין הן באות לאסור על אקטיביזם כלשהו, אלא שעצם ביטולן היא גזירה אלוהית חדשה הדוחקת את עם ישראל לאקטיביזם מלא.³¹

רשימת התשובות הנרחבת מרשימה באפשרויות השונות שהיא פורשת, ובמספר הרב של התימוכין שהיא מביאה לדבריה. עם כל זאת פעמים שמול תירוצים מרובים עולה הרושם שריבוי הראיות נובע דוקא מחולשתן של כולן, שהרי אם היתה בהן תשובה אחת ניצחת, לא היה מקום להביא לידה את חברותיה, ניתן לציין כמה ספקות הקיימים בתשובות אלו:

- הגבלת השבועה לאלף שנה מוזכרת אך ורק במקורות מאוחרים או במקורות שאינם מקורות הלכתיים.³²
- גם אם סוגיה זו אגדית, או שהיא דחוייה מסיבה כלשהי, עדיין נשארת תמיהה גדולה מכך שהרמב"ם שאינו פוסק לכאורה, את שלוש השבועות בספרו ההלכתי, מציינה בצורה ברורה ונמרצת באיגרותיו.³³

³¹ שם עמ' 131-132.

³² הקדמת ר' חיים ויטל לספר עץ חיים, על פי "פרקי היכלות" וספר הזהר. ראה גם דבריו של הרב י' טייטלבוים ויואל משה סעיף ע'. על קיומה של תופעה זו, הסתמכות על ספרות הקבלה בשיקולים הלכתיים, ראה מאמרו של מ' חלמיש "סמכותו ההלכתית של הזוהר" בין סמכות לאוטונומיה במסורת ישראל, תל אביב 1997, עמ' 321-350.

³³ "אגרת השמד" ד', אגרות הרמב"ם, מהדורת הרב יוסף קאפח, ירושלים תשל"ב, עמ' נה'.

על הרקע של כל אלו, יש לבחון את מהלכו המיוחד של הרב קאפח. בניגוד לכל הדעות שסקרנו עד עכשיו, לדעתו אין צורך למצוא תירוץ כלל, שכן הבעיה והאיסור כלל אינם קיימים. כיצד יתכן הדבר, האם אין הדבר מנוגד לכל מה שכתבו הרבנים שלפניו? ננסה לבחון עתה את מהלכו ועקרונותיו מקרוב.

הסברו של הרב קאפח

הרב קאפח מתחיל בדילוג מעל סוגית התלמוד עד לעולמם של התנאים. שם הוא מוצא את ר' עקיבה, ועליו הוא בונה את משענתו. ר' עקיבה מתאר את שיר השירים כספר שהוא קודש קודשים, ספר שהוא הנעלה ביותר מבין כל ספרי הכתובים שהם במעלת קודש בלבד. במה ייחודו ומעלתו של ספר זה, שואל הרב קאפח, ורק תשובה אחת ניתן להשיב לדעתו. עיסוקו של ספר זה אינו בנושאי גלות וגאולה השכיחים במקרא, אלא הוא עוסק בנושא אחר, חשוב יותר (בהשקפתו של הרמב"ם³⁴) זה אשר מקנה לאדם את חיי העולם הבא הנצחיים, מאבקה של הנפש הפרטית לקשר עם אביה שבשמים!

אולם דעה כל כך קדומה מתקופת התנאים, כשהיא לבדה, אינה יכולה לפטור אותנו ממחויבותנו לדברי האמוראים שראינו במסכת כתובות, מחויבות שאותה ציין גם הרמב"ם עצמו, בהקדמתו למשנה תורה:

...כל הדברים שבתלמוד הבבלי חייבים כל ישראל ללכת בהן... הואיל וכל אותם הדברים שבתלמוד הסכימו עליהם כל ישראל. ואותם החכמים שהתקינו או שגזרו או שהנהיגו או שדנו דין ולמדו שהמשפט כך הוא הם כל חכמי ישראל או רובן, והן ששמעו הקבלה בעיקרי התורה כולה דור אחר דור עד משה רבנו עליו השלום...³⁵

³⁴ ראה לדוגמה פירוש המשנה, מהדורת הרב יוסף קאפח, סנהדרין עמ' קלז-קמ, והשווה לדבריו בהלכות מלכים פי"ב ה"ב על העיסוק בתחית המתים וימות המשיח.

³⁵ הקדמת ספר המדע, עמ' מה.

להסבר יחסו לדברי האמוראים, מראה הרב קאפח שדעת ר' עקיבה העוסקת במעמדו של שיר השירים בין כתבי הקודש, הינה צד אחד במחלוקת תנאים, מחלוקת שניתן להבינה כעוסקת בנושא משמעותו של שיר השירים.

עתה כשלב אחרון, הוא מעמיד את הצד לפיו שיר השירים עוסק ביחסי כנסת ישראל והקב"ה, כדעה שנדחתה. תחילה הוא מזכיר את הכלל ההלכתי ש"הלכה כר' עקיבה מחברו". אולם מאחר וכלל זה איננו מספיק, שכן אנו עוסקים בנושא שנראה מחשבתי, וביחס לשטחים מחשבתיים כבר כתב הרמב"ם שאם הדעות חלוקות אין לפסוק בהם הלכה,³⁶ לכן הוא מוסיף ומביא שיקול שיתאים גם לתחום כזה. דעת ר' עקיבה בנושאי מחשבה עדיפה, שכן הוא הידוע כמי שנכנס בשלום ויצא בשלום מעולם המחשבה היהודית – הפרדס.³⁷ בנוסף לכך, הרמב"ם עצמו מציין את ר' עקיבה כבעל מעמד מיוחד בעולם המחשבה (בפירוש המשנה אבות ג יח), ועליו אמר ר' טרפון: "כל הפורש ממך כפורש מן החיים".³⁸

מסקנת הדברים לפי דרך זו: חכמי סוגיית התלמוד בכתובות אינם מפרשים נכון את הפסוקים, שכן יש להכריע כדעתו של התנא המועדף, ר' עקיבה, והאמוראים שכנראה הלכו בדרכו. בדרכם של אלו, אין שבועות שהוטלו על עם ישראל, ואין צורך לחשוש להן כלל.

הרב קאפח התייחס לבעיה זו לראשונה במאמר שפירסם ב"סיני" (תשמ"ב),³⁹ ותמצית דבריו שם הפכה מאוחר יותר להערה אחת קצרה בפירושו על הרמב"ם.⁴⁰ אולם מאמרו הקצר (שני עמודים!) מעלה תמיהות לא מעטות, הן מבחינת דרך כתיבתו והן מבחינת תוכנו. כיצד ניתן לומר שכל העיסוק הרב שנעשה בסוגיה על ידי גדולי ישראל

³⁶ פירוש המשנה שוטה פ"ג מ"ג בסופה, וכן בסנהדרין פ"י מ"ג, שם כתב שבדברים מחשבתיים שאין להם היבט מעשי אין פוסקים הלכה. אמנם בנושא שלנו הגיעה שאלה זו לידי היבט מעשי, דבר היוצר צורך לפסוק בה.

³⁷ חגיגה יד ע"ב.

³⁸ קידושין טו ע"ב.

³⁹ חוברת צ' עמ' צא-צב, הופיע גם באוסף מאמריו **כתבים** ח"ב עמ' 619-620.

⁴⁰ ספר המדע, הלכות תשובה עמ' תרנ"ב הערה טו.

האחרים, כולו מיותר. כיצד ניתן בשני עמודים למצות דיון שכל כך הרבה נכתב עליו. היכן מקומם של כל קודמיו שעסקו בנושא זה, ומהיכן היכולת להסתכל בצורה כל כך שונה על הסוגיה בבטחון כזה.

תמיהות אלו הן תוצאה של התבוננותנו בגישה שונה. גישה שעקרונות היסוד שלה שונים מאלו הרווחים כיום. פתרונו לבעיה מהווה דרך ייחודית, בעלת הסתכלות שונה על הבעיה, גישה אשר שאר המפרשים לא היו רגילים לה. אילו היתה הצעה זו מובאת לפנינו, ספק אם היו רואים אותה כמספקת עבור הפתרון הנדרש. אולם בדרכו של הרב קאפח הפתרון הוא גם נכון וגם מספיק.

ניתוח היסטורי

זוית הראייה התימנית שממנה משקיף הרב קאפח, שונה מאוד מזו האירופאית, ועובדה זו כבר משנה את הגישה של הרב קאפח לנושא שלנו.⁴¹ הראייה התימנית רגילה בתקדימים של מסעות לארץ ישראל, וממילא גם דעותיה שיקפו מציאות זו, שכן "מעשה רב" יש בידיהם. מנהג פשוט ורווח היה ביניהם שהעלייה לארץ ישראל הינה מושג פשוט, רגיל וברור, ולכן אף היתה העלייה לכמיהת נפשם והובעה בפיוטיהם.

⁴¹ את קיומם של הבדלי פסיקה הנובעים מהשוני הסביבתי ניתן להדגים מנושא אחר - חובת השינה בסוכה. מצוה זו היתה בחלקים נרחבים של אירופה קשה לביצוע בשל הקור המקפיא ששרר שם. המילה "צינה" שנמצאת בלשון הפוסקים האשכנזים אינה מבטאת כראוי את מזג האוויר אליו היא מכוונת. עד היום אנו מוצאים ששינה בסוכה בקרב רבים אינה חובה פשוטה, וההסבר שחלקם מצטטים הוא אותה "צינה" שמובאת בשולחן ערוך על ידי ר' משה איסרליש, הפוסק האשכנזי המפורסם (או"ח תרלט, ב בהגהה). אולם השימוש בטענה זו נשמע די מוזר כאשר הוא מתיחס לתקופת חג הסוכות של ארצנו. גם בתימן שרר קור בימי חג הסוכות, אולם לא ברמת הקיצוניות שנמצאה באירופה. ממילא ברור שחובת השינה נהגה בתימן ללא כל פשרות, וליוצאי תימן שהגיעו לארץ ישראל ברור היה שכך חייבים לעשות, וכך כותב הרב קאפח על מצוה זו: "ואני אומר... והרי תימן יותר קרה מירושלם דבעיר צנעא הקור בחורף למטה מהאפס, ובחג הסוכות הקור שולט עד שהיו הזקנים באים לשאול אם מותר לאחוז את האתרוג ע"י מטפחת מחמת צנתו. ומעולם לא שמענו שיהודי ישן חוץ לסוכה, כך בכל רחבי תימן עשרות אלפים ישנו בסוכה ושומר מצוה לא ידע דבר רע... וירא שמים יעשה הכל כדי לקיים מצות בוראו כפשוטה וכקבלת חז"ל" (זמנים ב', עמ' תקנח).

בתימן לא היו העליות התפרצויות פתאומיות, אלא מנהג מוכר שהיה מצוי בקרבם באופן רציף.⁴²

השפעת הסביבה התימנית על הרב קאפח אינה תוצאה של חשיבה לא מודעת. ניתן לומר בבטחון שאצלו מנהגי תימן היו מוחזקים כמקוריים ביותר, וכיותר אמינים בדקדקנותם.⁴³ רבים ממאמריו נועדו להוכיח את צדקתם של מנהגים אלו, וכך עשה גם בסקירתו לנושא שלנו, בתארו באחת מהרצאותיו את ההתייחסות שהיתה בתימן לנושא העלייה לארץ ישראל:⁴⁴

...האמת היא שעליית יהודי תימן לארץ ישראל לא התחילה לפני מאה שנה, אלא מעולם לא פסקה, כל זמן שיש קהילה יהודית בירושלם, שם היו גם יהודי תימן, אם יחידים ואם קהילה...
הזכירו כאן כמה פעמים את המושג "ציונות", בתימן לא היה קיים המושג הזה כמונח לתנועה או לקבוצה פנימית מוגדרת. כל הפזורה היהודית ברחבי תימן היו שם כזמניים, ראו את עצמם כבמלון אורחים, אף שזה נמשך אלפיים שנה, לפיכך כל קבוצה או יחידים שעלו לארץ ישראל במשך הדורות, לא היו חריגים מן הכיוון הכללי. לכן לא צוינו עליות שלהם.

מה שאין כן עליות ממקומות אחרים... בשל חריגתם מן הרוח השוררת בסביבה, היתה עלייתם מאורע חריג, מאורע פלא, שאר רוח. היה צורך

⁴² י' ניני, **תימן וציון**, ירושלים תשמ"ב, עמ' 179.

⁴³ ראה לדוגמה מאמרו "בעזרת השם" **כתבים** ח"א עמ' 124-126; כך גם התייחסותו לריקודים בשמחת תורה בפירושו **למשנה תורה** כרך זמנים א' עמ' תצט הערה יא; לקשר התפילין בכרך אהבה עמ' שלו הערה כה ועמ' שלו הערה כה; לצורת השירות בספר תורה שם עמ' תו-תט; לגידול פיאות במאמרו "פאות, או סימנים או 'זנאנר'" **סיני** קיח עמ' קמ-קמג; וראה גם הפרק "תימן" ח' סרי "מורנו ורבנו הרב יוסף קאפח זצ"ל – שיטה, חשיבה, ומידות", **ספר הזכרון לרב יוסף בן דוד קאפח** (עורכים: ז' עמר וח' סרי), רמת-גן תשס"א (להלן: ספר הזכרון), עמ' 64-65; וכן מאמריו בנושא אורחות חייהם של יהודי תימן, **כתבים** ח"ב עמ' 909-984.

⁴⁴ **כתבים** ח"ב עמ' 905-906 "על יהודי תימן וארץ ישראל, דברים שנישאו בכנסת לרגל מלאת מאה שנים לראשית העליות מתימן" (תרמ"ב-תשמ"ב).

להיות חסיד, או מתנגד למוסכמות, כדי לעלות לארץ ישראל. בתימן לא היה צורך בכך. העלייה הטבעית, נמשכה באופן טבעי ורגיל, כי הרי כולם מועמדים לכך, כל אחד מצפה לשעת כושר לסילוק המעצורים המיוחדים לו.

הציונות נוצרה כתרופה להתנגדות לעלייה, ובאין מחלה אין צורך לתרופה.

לאחר תאור מנהג תימן פונה הרב קאפח לתיאור התהליך שקרה באירופה. כאן הוא עורך מעין סקירה היסטורית מתומצתת תוך שהוא משלב בה את ביקורתו. חידושו הגדול הוא בהחלצתו להשקיף ממקומו על המגמה האירופאית שלא יכלה להבחין בתהליך המתחולל בה, בשל העובדה שאנשיה וחכמיה נמצאים בתוך התהליך. הרב קאפח כמשקיף חיצוני מראה כיצד השפיע התהליך ההיסטורי בהדרגה על הפרשנות שניתנה לסוגיתנו:

ההתנגדות באירופה לעלייה לארץ ישראל החלה בדורות קדומים, ומנימוקים שהלכו והתחדדו מאיש לאיש, ומתקופה לתקופה. ראשיתה, החובה לעלות לארץ ישראל "אינו נוהג בזמן הזה" מפני סכנת דרכים... שים לב, המצווה קיימת אלא אינו נוהג מחמת דבר צדדי "סכנת דרכים". ומיד באותו דיבור עצמו התפתחות נוספת "אין מצוה לדור בארץ ישראל, כי יש כמה מצוות התלויות בארץ וכמה עונשין שאין אנו יכולים להיזהר בהן ולעמוד עליהם". התוצאה, המצוות שרצה הקב"ה לזכות בהן את ישראל בארץ, הן המשחררות אותנו מלבוא לארץ, כיוון שאין אנו יכולים להיזהר בהם ולקיימם. משל, הציב הקב"ה ארי בפתח ארץ ישראל כדי להבריחנו ממנה. מאוחר יותר הבליטו את נקודת שלוש השבועות... פתחנו "אינו נוהג" המשכנו "אין מצווה" סיימנו "אסור"...

נמצא לפי תיאורו, שכל הבעיה כאילו התחדשה, בתקופה מאוד מאוחרת. ואם כך, נראה שלא מדובר בבעיה אמיתית וסוגיה זו הפכה לגורם בעייתי רק עם הופעתה של המגמה והדעה שרצו לשלול את העלייה.

המהלכים הראשונים לקראת הדיון בסוגיה

כפי שראינו בפרק הקודם, מהעובדה שהבעיה מועלית רק בתקופה מאוחרת, ומהיותה חוליה בשרשרת מתפתחת של מגמה מחמירה, נטה הרב קאפח לחשוב שלהלכה הדברים אינם נכונים. אולם זהו רק שלב שני. סביר להניח ששלב ראשון בגיבוש דעתו בנושא זה החל מנקודה אחרת. כוונתי למאפיין יחודי אחר שהיה לרב קאפח. בעקבות מעמדו הבלתי מעורער של הרמב"ם בתימן, ובמיוחד לאור מפעלו של סבו אשר שאף להעמיק את הזהות של הצד התורני בתימן עם המתכונת העולה מכתבי הרמב"ם, פיתח הרב קאפח הסתכלות על כל נושא בדרכו של הרמב"ם. וכך אם בסוגית הגמרא מובא פסוק מהמקרא, לעיניו של הרב קאפח היתה תמיד עומדת פרשנותו של הרמב"ם לפסוק זה, על פי מורה הנבוכים, על פי פירושו למשנה, איגרותיו או תשובותיו. מדובר לא רק בבקיאות מדהימה בכתבי הרמב"ם, אלא גם באימון של שנים לסגל ולרכוש את דרך החשיבה של הרמב"ם. כך אנחנו מוצאים שאחת מיצירותיו הספרותיות הראשונות של הרב קאפח היתה ספרון קטן ששמו "המקרא ברמב"ם – מפתח לפסוקי המקרא ברמב"ם".⁴⁵ ספר זה היה כלי עזר שהרב קאפח ייצר קודם כל בשביל עצמו, כדי לרכוש את השליטה על כל פרשנותו של הרמב"ם למקרא במגוון כתביו השונים.

ממילא כאשר בסוגית הגמרא מופיע פסוק שמקורו בשיר השירים, מתבקש כדבר טבעי, שהרב קאפח יבדוק כיצד הוא הובן בסוגיה, שהרי לדברי הרמב"ם: "... כל שיר השירים משל הוא לענין זה [אהבת האדם לקב"ה – ח.ס.]".⁴⁶ וכאשר הסוגיה אינה

⁴⁵ ירושלים תשל"ב.

⁴⁶ **משנה תורה**, הלכות תשובה פ"י ה"ג. על ר"ש האקריטי ואחרים שהלכו בדרך פרשנות זו ראה ד' שוורץ "הערות על פירושי שיר השירים לר' שמריה האקריטי" **ספר הזכרון**, עמ' 319-333.

מבינה בדרך זו את הפסוק, מתחיל גם להתברר הפער שבינה לבין עולמו של הרמב"ם, ומתבקש לחפש מדוע לדעת הרמב"ם אין הלכה כמותה.

אם נסקור את התיחסויותיו של הרמב"ם לפסוקי שיר השירים לפי ספרונו של הרב קאפח, נמצא 28 הפניות. בדיקה מדוקדקת שלהן תראה ששלוש הפניות מתוכן אינן תואמות את קביעתו של הרמב"ם שכל שיר השירים משל הוא לאהבת ה' וליחס בין נפש האדם הפרטי לבוראו. שלושת המקומות האלו נמצאים כולם באיגרת תימן, אותה איגרת שבה הרמב"ם מביא את שלוש השבועות כאיסור פשוט ומחייב. מפרשים רבים דנו בפער ההלכתי שמצוי בין איגרת תימן, בה מוצג איסור העלייה כדבר ברור לעומת משנה תורה, שבו איסור זה כלל לא קיים. הרב טייטלבוים טען שמדובר בהלכה מחייבת, אלא שלא נכללה במשנה תורה בשל היותה לא מעשית באותו זמן.⁴⁷ טענה זו אינה סבירה לאור מאמציו של הרמב"ם לכלול בספרו גם נושאי טהרה ומקדש שגם הם אינם מעשיים בימינו.

הדבר המפתיע הוא שאף מפרש לא עמד במהלך הדיון על עובדת קיומו של פער נוסף, הפער הפרשני לשיר השירים בין שני המקומות. באיגרת תימן הולך הרמב"ם בגישה הפרשנית הנפוצה יותר לפיה משל הדוד והרעיה עוסק בקשר בין האומה הישראלית ובורא העולם, בעוד שבמשנה תורה כפי שהראנו למעלה, וגם במורה הנבוכים, נושא המשל הוא הקשר שבין נפש האדם הפרטי לבוראו.⁴⁸

הרב קאפח פותר את שני הפערים בהסבר אחד, דברי הרמב"ם באיגרת תימן "נכתבו כדי להרתיע את מאמיני משיח השוא, וכדי להשקיט לבות החוככים אם להימין ואם להשמאל. אבל באמת לא כן עמו".⁴⁹

⁴⁷ ויואל משה, עמ' י.

⁴⁸ אחרי דבריו של הרב קאפח כבר מוכרת עובדה זו, ראה א' רביצקי **הקץ המגולה** עמ' 283, ובהערה 16 (עמ' 381) שם הוא מציין למאמרו של הרב קאפח.

⁴⁹ גם א' רביצקי, **הקץ המגולה** עמ' 283, הלך יותר מאוחר בדרך דומה וכתב "למען האמת איננו רשאים ליחס משקל נכבד להופעתו של רעיון זה באיגרת תימן. שכן, הרמב"ם נזקק באיגרת זו לכל דרך שהיתה בידו – ולו גם לדרך ריטורית גרידא – על מנת להציל עדה בישראל... דומה אפוא שהרמב"ם נזקק לשבועות אלה במישור הפוליטי יותר מאשר במישור ההלכתי או התיאולוגי".

טענה זו שהרמב"ם כותב דברים אשר "לא כן עמו", נשמעת לכאורה כלא סבירה, אולם היא הופכת למשכנעת כאשר מגלים שגם כאן הרב קאפח מפעיל בעצם, את אחד מעקרונותיו של הרמב"ם עצמו. בהקדמת מורה הנבוכים מביא הרמב"ם את הכלל "אין מקשין בהגדה"⁵⁰, מתוך ההנחה שדברים הנאמרים לשם הטפת מוסר או הבעת עמדה מחשבתית פעמים רבות אינם מדייקים במה שמעבר למטרתם, פעמים שהם נשענים על פסוק רק כאסמכתא (הזדמנות או עיגון לאמירת דבריהם), או שהם נוקטים בדרך של משל שאינו כפשוטו. הרמב"ם עצמו נהג בדרך זו כאשר כתב את ספרו משנה תורה, והשתדל לסיים כל נושא בדברי מוסר השייכים לו,⁵¹ במקרים כאלו אנו מוצאים שלעיתים השתמש באירועים שבמורה הנבוכים הוא עצמו הסביר שאינם כפשוטם כמו מעשה קין והבל,⁵² והכנסת האורחים של אברהם אבינו.⁵³

תופעה מעניינת נוספת מתגלה לפנינו בגישתו של הרב קאפח, ניתן לראות אצלו כיצד הלמדנות דורשת גם שילוב מסקנות העולות מפרשנות המקרא עם בירור ההלכה וסוגיות הגמרא. פעילות בדרך זו היא מצד אחד כל כך הגיונית והכרחית, אולם מצד שני די נדירה ולא מוכרת בעולם הפסיקה של ימינו.⁵⁴ פעולה למדנית זו חשובה בשל ההרמוניה שהיא שואפת למצוא בין תחומי התורה השונים. יש בכך חדשנות, לא רק בעצם יצירת העירוב, אלא גם בעצם הרעיון שניתן לשאוב גם בימינו, מסקנות הנוגעות להלכה מתוך תחומי פרשנות המקרא. י' גילת מוצא לכך תקדימים במאמרו "מדרש הכתובים בתקופה הבתר-תלמודית".⁵⁵ גילת אינו מסתיר ששתי גישות יש לנושא זה:

⁵⁰ עמ' טו' במהדורת הרב קאפח, ושו"ת הרמב"ם מהדו' בלאו תשובות תלו, תנח.

⁵¹ ראה סוף הלכות שמיטה ויובל, סוף הלכות תמורה, סוף הלכות מעילה, ועוד רבים.

⁵² ספר עבודה, הלכות בית הבחירה פ"ב ה"ב, ולעומת זאת במורה הנבוכים ח"ב פ"ל.

⁵³ ספר שופטים הלכות אבל פי"ד ה"ב, ולעומת זאת במו"נ ח"ב פמ"ב.

⁵⁴ הרב קאפח מצביע על דרך זו אצל רס"ג, במאמרו "אחת עשרה הלכות מתורת רס"ג", כתבים ח"א עמ' 15-21. ראה גם מאמריו "כל שאינו מדבר לשון הקודש עובר בלאו", שם עמ' 59-61; ו"המפקד לאחר מעשה", שם עמ' 62; חריגה מעניינת יש בשטח של הלכות צבא ומדינה, שם רבנים נוספים (בעיקר בעקבות הרב ש' גורן והרב מ"צ נריה), נזקקו לפרשיות מקראיות כדי לפסוק להלכה, בשל המחסור במקורות העוסקים בנושאים אלה. יש בכך סיוע להיותה של פעילות זו לגיטימית גם בשטחים אחרים, כל זמן שאין בה לסתור את המקורות המסורתיים המקובלים.

⁵⁵ פרקים בהשתלשלות ההלכה, רמת גן תשנ"ב, עמ' 376-393.

... "הדורות הראשונים היו בוני ומשלימי התורה על פי מדרש המקראות. לא כן דרך האחרונים. הם מצאו אחרי חתימת התלמוד השולחן ערוך והבית נבנה, ולא ניתן שוב המקרא להדרש..."

כך כותב ז' פרנקל בדרכי המשנה עמ' 18. תפיסה זו המעמידה אותנו על המפנה שחל ביחס למדרש הכתובים עם חתימת התלמוד, מצויה בדברי ראשונים ואחרונים...

ברם מצינו שגם הגאונים, הראשונים ואף האחרונים נקטו מידת רבותיהם הקדמונים: דרשו בשאר רוחם את המקרא וגילו בדברי הכתובים פתרון, סעד ועזר לשאלות חוק ומשפט מחודשות, שהתעוררו בבתי מדרשם ובבתי מציאות חיהם.

כאן מביא גילת דוגמאות מדברי הגאונים, הרמב"ם, ראשונים אחרים, ואף מפוסקים אחרונים, ומסקנתו לקראת סוף המאמר היא:

...יש בכוחה של פרשנות המיוסדת על מדרש כתובים ודיוקם לחדש הלכות אף בימינו. בתנאי שאין הן סותרות הלכות מקובלות ומפורשות בתלמודים. (עמ' 393)

עצם כתיבת מאמרו מעידה על נדירותה של התופעה, ולא במקרה רוב הדוגמאות שהביא מימי הפוסקים האחרונים הם מכתביו של ר' מאיר שמחה הכהן מדווינסק (1843-1926), מי שהיה גם הוא חסיד מובהק של הרמב"ם וממפרשיו הגדולים.

דרך הצגתו של הנושא על ידי הרב קאפח

הרב קאפח פותח את מאמרו בכך שהזדמנה לידי חוברת ובה מאמרו של הרב אבינר, מהמאמר השלם הוא מציין בקיצור נמרץ רק את שני המקומות בהם היתה התייחסות לדברי הרמב"ם, ועל כך הוא רק מעיר שנראה לו, שכל מי שעסק בשיטת

הרמב"ם בנושא זה, עשה זאת "בקלישות רבה". וכאן הוא מתחיל להציג את הסברו לסוגיה הבעייתית.

בדרך הפתיחה יש מעין התעלמות מהמאמר שבעקבותיו הוא פנה להתייחס לנושא זה, גם הציטוט המיזערי מתוכו, אינו רגיל למאמרי ביקורת או תגובה. ואכן לא מדובר במאמר ביקורת רגיל, בסופו של דבר הרב קאפח מסכים למסקנת המאמר, ואולם לא לדרך בה נפתרת הסוגיה. הציטוט המיזערי מלקט למעשה את המקומות בהם נידונה דעת הרמב"ם בנושא זה, ועליהם נאמרת ביקורת רמוזה שמתייחסת לכל מי שעסק בשיטת הרמב"ם בנושא זה.

נראה שדעת הרמב"ם היתה צריכה לדעת הרב קאפח לקבל מקום נרחב יותר במאמר, זאת בשל היותו מעמודי התווך של הפסיקה ההלכתית, ואולי גם בשל היותו הדעה הראשונה שעליה נידונה שאלה זו, במסגרת הדיון במנין המצוות. יש לזכור את מעמדו המיוחד של הרמב"ם בתימן, שם היה הפוסק המחייב - "מרא דאתרא". זו גם הסיבה שבכל מאמרו של הרב קאפח אין הוא עוסק אלא בפוסק אחד - הרמב"ם. גם בסיומו של המאמר הוא מסכם: "...וכל הנידון באותו מאמר מיותר לגמרי לדעת הרמב"ם ושיטתו. ותו לא מידי". לדעת הרב קאפח, מרגע שהתברר שסוגייתנו נדחתה ואין הלכה כמותה, אין עוד מקום להמשיך ולהתעמק בסוגיה זו, שכן היא מיצגת שיטות דחויים שאמנם ניתן להן ביטוי בגמרא, אולם אין להן משקל מבחינה הלכתית כלל. הסוגיה הפכה ללא-רלוונטית, "דברים האמורים מכח סברא דחוויה... אין הכרח להתעניין בהם היאך נאמרו והדיון בהם מיותר".⁵⁶ כך, הוא מראה, נהג הרמב"ם לעשות והדברים מופיעים במפורש בפירושו למשנה במסכת נזיר פ"ב, מ"א. לדעתו של הרב קאפח (או הרמב"ם, אין הרבה הבדל ביניהם), מיותר אף לעסוק ולהעמיק בדבריה של סוגיה דחוויה, עדיף שהזמן היקר יחסך עבור סוגיות שיש להן היבט מעשי כלשהו. בהקדמתו למורה הנבוכים הרחיב הרב קאפח יותר בהסברת חשיבותה של פרגמטיות זו:

בימינו היו דוחים גישה זו בשצף קצף 'עמארצות' והמיושבים היו אומרים 'בעל ביתיות' ואלו רבנו הגדול לא כן עמו, יודע הוא היטב את היקף

⁵⁶ לשונו של הרב קאפח לקראת סוף המאמר.

החומר העצום שעל האדם מישראל ללמוד כדי לדעת את מצוות ה' אלהיו אשר על כך נצטוינו... יודע הוא רבנו רוחב הקף ההכנות במדעים הלמודיים שחייב אדם ללמוד כדי שיהא בו הכח והיכולת לחדור לעומק הדברים שהוא חייב לדעתם... ומכאן באה התקפתו העזה של רבנו על אותם המתקדשים והמטהרים... אשר נדמה להם שהם יודעים לישא וליתן במלחמתה של תורה...⁵⁷

אותה עמדה מראה הרב קאפח בהמשך, מציג הרמב"ם שוב גם בפתיחתו למאמר תחית המתים.⁵⁸

ניתן לחשוב שבהתמקדות בדמות אחת ישנו צמצום מחשבתי. אולם מי שמכיר את יצירתו הספרותית של הרב קאפח יודע שהיה בקי גם בדבריהם של רבנו תם, הראב"ד, הראב"י אב"ד, הריטב"א, וראשונים אחרים. פעמים רבות הוא היה מהדיר ספריהם. אולם כאשר ניגשים להלכה - הרמב"ם הוא הפוסק המחייב לדעתו. הרב קאפח בצורה לא מקובלת בין הדיינים במדינת ישראל, המשיך לראות את הרמב"ם כמחייב בצורה משמעותית, ואפילו את בני העדות האחרות, ובמיוחד לאור חזרתנו לארץ ישראל. וכך מתאר הרב ש' דייכובסקי שישב עימו בבית הדין את פסיקותיו:

הרב קאפח זצ"ל ראה את עצמו, מבחינה מסוימת, כממשיך שושלת הזהב של הרמב"ם. יהדות תימן קיבלה על עצמה את הרמב"ם כמרא דאתרא וכפוסק הלכות, אשר על פיו ישק כל דבר, והרב קאפח נאמן למסורת זו, ראה גם כן את עצמו, כפוסק לפי דעת הרמב"ם, גם במקום שחכמי ישראל האחרים נחלקו עליו.⁵⁹

⁵⁷ עמ' 17-18. יש לזכור שבעית הזמן הקצר חריפה במיוחד במשנתו של הרמב"ם הדורש מלומד התורה לעסוק גם בפרנסה, ראה **במשנה תורה** לרמב"ם, הלכות תלמוד תורה פ"ג הי"א.

⁵⁸ **אגרות הרמב"ם**, מהדורת הרב יוסף קאפח, עמ' ע-עא.

⁵⁹ "מאפיינים בשיטת פסיקתו של הגר"י קאפח זצ"ל בבית הדין" **ספר הזכרון**, עמ' 23, וראה גם דבריו בעמ' 25 בנושא זה.

בקובץ פסקי דין רבניים אנו מוצאים את הרב קאפח קובע: "ארץ ישראל אתריה דהרמב"ם כמ"ש [כמו שכתבו] רבים וטובים..."⁶⁰ והוא מפרט פוסקים שונים, כשהוא מקפיד להביא ביניהם גם את "מרן מהר"י קארו", שרבים מבני עדות המזרח רואים בו מרא דאתרא של ארץ ישראל (ובמיוחד התפרסם בכך הרב עובדיה יוסף).

מול אוסף השיטות הנכבד (113) שהציג הרב אבינר מציג הרב קאפח גישה אחת בלבד, הוא אף לא טורח להציג תומכים נוספים לדרך פרשנותו של הרמב"ם, לא בהבנת הפסוקים ולא בהתעלמות מסוגית הגמרא, מדוע?

להבנת נקודה זו יש להזכיר את דבר קיומה של מחלוקת בנוגע לדרך גיבוש פסיקת ההלכה. הדעות חלוקות בין הפוסקים בשאלה מהי הדרך בה יש לגבש את פסיקת ההלכה, האם אין לו לדיין אלא מה שעניו ראות, ומה שדעתו מחייבת זה הוא הפסק המתבקש גם כשהוא יודע שאינו מגיע לחוכמת אלו שקדמוהו, או שמא ביודעו שהקודמים לו גדולים ממנו, חייב הוא לתת משקל לדעתם גם אם אינו מסכים לה, או אינו מבינה, בהכרעתו עליו לתת משקל גם ל"תקדימים", וההכרעה תהיה בסופו של דבר, לפי רוב הדעות שמצטברות לפני הדיין הנוכחי (בדומה לכל בית דין שבו הפסיקה נקבעת לפי רוב דעות).⁶¹ גישתו של הרמב"ם ובעקבותיו גם הרב קאפח שדיין צריך לחתור אל האמת, כפי שהוא רואה אותה.⁶² ממילא, ברבות מהערותיו של הרב קאפח

⁶⁰ פסקי דין רבניים כרך ט', ירושלים תשל"ב, ערעור תשל"ג/39, עמ' 261.

⁶¹ ראה אנציקלופדיה תלמודית כרך ט ערך "הלכה" עמ' שלג-שלט; במאמרו של ש"ז הבלין "על החתימה הספרותית כיסוד החלוקה לתקופות בהלכה" מחקרים בספרות התלמודית, ירושלים תשמ"ג, עמ' 148-192; א' שגיא "בעיית ההכרעה ההלכתית והאמת ההלכתית – לקראת פילוסופיה של ההלכה", דיני ישראל טו (תשמ"ט-תש"ן), עמ' ז-ח; וא' שגיא אלו ואלו - משמעותו של השיח ההלכתי, 1996; על שיטתו של הרב קאפח בענין זה ראה ח' סרי "מורנו ורבנו הרב יוסף קאפח זצ"ל – שיטה, חשיבה ומידות" ספר הזכרון, עמ' 50-53.

⁶² מרחיב בנושא זה א' ברקוביץ, ההלכה כוחה ותפקידה, ירושלים תשמ"א, עמ' 161-166, ובמיוחד חשובים לענייננו דבריו בנוגע לר' אברהם בן הרמב"ם שסביר להניח שהיה קרוב לאביו בנושא זה: "... בכללי הפסק אין הוכחה לאמת או ביקטיבית בשיטת הרבים. הם נתקבלו מטעמים פרגמטיים... טעם נוסף מדוע אין לדיין אלא מה שעניו ראות ואפילו נגד מי שגדול ממנו שפסק בזמן אחר. והיינו שאפשר שגם הפוסק ההוא בשעה אחרת היה רואה את הענין באור אחר... האחריות מוטלת עליו להורות ולפסוק לפי סברתו והבנתו את הענין באותה השעה שהוא עומד בו. כך מדגיש את חשיבות הכלל הזה רבינו אברהם בן הרמב"ם בתשובות: כללו של דבר אומר אני שדיין שאינו הולך בפסקיו אלא אחר מה שכתוב ומפורש הוא חלש ורפה ולפי זה

נוכל למצוא אותו מציין הערות בסגנון זה: "לא אביא כאן דברי להקות האחרונים העוסקים בענין זה לכאן ולכאן, כי רבים הם, ואין כל תועלת כאן לממני גברי".⁶³ דבר זה הוא גם הגורם לכך שהרב קאפח קיצר מאוד בהצגת דבריו. בניגוד למנהג עדות אחרות בהם ספרות השו"ת היוותה אתגר ליצירת אוצר נרחב של ידע עבור הלומדים, אצל הרב קאפח כל נושא, צריך להיות מוצג בצורה הבהירה ביותר, אולם גם הקצרה ביותר. עקרון זה שאוב גם הוא מדברי הרמב"ם⁶⁴ וממנהגם של פוסקי תימן בתשובותיהם, והנה תיאורו של אחד מתלמידיו המובהקים של הרב קאפח, המהדיר את תשובותיו [הספר השלם בהכנה לדפוס – ח.ס.א] הרב א' חמאמי:⁶⁵

בספרו "הליכות תימן" (עמ' 75) כתב מו"ר, וז"ל: דרכם של חכמי תימן לקצר בתשובותיהם כדרך תשובות הגאונים, שאינם נכנסים בתשובותיהם לפלפול ומקורות הדין והסברה... כן מנהגו ברוב ככל תשובותיו [של הרב קאפח – ח.ס.א]. נאמן לצייוי חז"ל בפסחים (ג ע"ב): "לעולם ישנה הרב לתלמידו בדרך קצרה", ולפסק רבנו בהלכות דעות (פ"ב ה"ד), ולפיכך מעטות הן התשובות שבאו בארוכה לת"ח או לציבור...

סיכום

סקירת התייחסויותיו של הרב יוסף קאפח לסוגית שלוש השבועות, חשפה בפנינו דמות רבנית מיוחדת, אשר פעולתה נראתה מוזרה ושונה מהמקובל.

יבוטל מה שאמרו אין לדיין אלא מה שעיניו רואות. ואין הדבר כן, אלא הדברים הכתובים הם העיקר. וצריך הדין דין או המורה הוראה לשקול אותם לפי כל מעשה ומעשה הבא לפניו..."⁶³ **כתבים**, ירושלים תשמ"ט, ח"א, עמ' 44, וראה גם מו"נ ח"ב, פט"ו והערה 15 שם. חריגה היא אולי החלטתו בפירושו למשנה תורה לפרוס בפני הלומד מגוון פירושים מתוך כשלוש מאות פירושים (!), צעד חריג זה פעמים מעלים את פירושי האישיים. יתכן ונהג כך כדי להראות ללומד את מגוון הפירושים כדי שידע שפירושו שלו נכתב למרות שידע כל זאת, ואולי מטרתו להראות את עדיפות פירושו על פני אילוצי קודמיו.

⁶⁴ ספר המדע, הלכות דעות פ"ב ה"ד.

⁶⁵ "לקט מתשובות מו"ר הרב יוסף בן דוד קאפח זצ"ל" **ספר הזכרון**, עמ' 29.

מתוך התחקות אחר ההגיון שבה ראינו כיצד מדובר בשיטה שלמה ומבוססת. המציאות שנוצרה עם העליה לארץ ישראל הציבה את הרב קאפח בפניה מוצנעת, הן מבחינת ריבוי תלמידי החכמים שהתאספו בה, ובמיוחד מבחינת היותה של העדה התימנית, עדה קטנה יחסית לאחיותיה. עם כל זאת הרב קאפח בצורה איתנה וברורה שומר על מאפייני הלימוד והפסיקה שייחדו את חכמי תימן. הרב קאפח לא נמנע מלערוך ניתוח היסטורי של התפתחות ההלכה בעדות אחרות, ובכך הוא רוצה להראות את צדקת דרכה של הגישה התימנית.

במהלך דיוניו ופרשנותו לסוגיה מצאנו שהוא אינו נמנע מלחזור לדיונים של תקופת התנאים, תוך שמירת מחויבותו לתקופת התלמוד. הוא משתף את תחום פרשנות המקרא ומחשבת ישראל בניתוחיו לסוגיה, בניגוד למקובל בדרך כלל, ואת כל מיגוון המרכיבים הללו שבעבודתו, הוא עורך לפני הקורא בצורה תמציתית מאד ותכליתית. בכל אלה ראינו שמדובר בעצם בהפעלה של עקרונות שיטתיים שמצויים בכתבי הרמב"ם! הרמב"ם הוא בעצם המרכיב היסודי של שיטתו, והוא מיושם בצורה יסודית וכוללת, שלא תמיד מזוהה עם הרמב"ם, למי שלא למד להכיר את כל גישותיו והדרכותיו של הרמב"ם. היישום המעשי של אימוץ דרך הסתכלותו הייחודית של הרמב"ם נעשה בצורה כל כך יסודית עד שהוא מביא את הרב קאפח לזיהוי שתי חריגות של איגרת תימן, בתחומים שונים מדרך חשיבתו של הרמב"ם (פרשנות המקרא, והלכה). גם הפתרון שהוא מציע כדי לפתור את שתי החריגות, שאוב ממשנתו של הרמב"ם. בהתבססותו על הרמב"ם טמון סוד הבטחון העצמי של הרב קאפח, שהרי כשמדובר בדמותו של הרמב"ם זו היא דמות המוכרת לכל, שעל גדלותה ומעמדה קשה לערער.

ניתן להבין מדוע מאמר זה של הרב קאפח עם כל עוצמתו לא זכה עדיין למקום הראוי לו בשיח ההלכתי. מאמר כדוגמת מאמרו של הרב אבינר תואם יותר את מגמת רוב הקוראים המעריכים עדיין את תוכנו של מאמר, לפי מידת התומכים והמסכימים לו, לפי יכולתו לפרוס אפשרויות מגוונות יותר לפתרון, ומעדיפים אריכות מפרטת המוסיפה לו תוקף גם מעצם היותו בולט יותר לעין. עם כל זאת, נדמה שיש עדיפות בהסבר החדש. זה אשר משתלב בצורה הרמונית עם סוגיות אחרות של הרמב"ם. זה

אשר מנסה לשלב בין מקרא, גמרא, פילוסופיה, והלכה בצורה מושלמת, ובכך רוצה להתחקות אחרי האמת המוחלטת. הוא גם מציע הסבר לחוסר הדיון בסוגיה זו בתקופות הקדומות.

ניסינו לפרוס במאמר זה את המסתתר בדיון אחד של הרב קאפח. להערכתנו עוד נכונה למשנתו השפעה גדולה על עולם התורה, בזכות עקרונותיה המיוחדים, והאפשרויות היחודיות שהיא פותחת בפנינו.⁶⁶

⁶⁶ דוגמה חשובה נוספת ניתן לראות בדעתו המחייבת לכפות גט, כאשר האשה טוענת שהיא מואסת בבעלה ואינה יכולה להמשיך ולחיות עימו, ראה מאמרו של הרב ש' דייכובסקי "מאפיינים בשיטת פסיקתו של הגר"י קאפח זצ"ל בבית הדין", **ספר הזכרון**, עמ' 23-28.